

Бокоев К.С.

**НАРЫНДАН-КАШКАРГА ЧЕЙИНКИ КЫРГЫЗДАРДЫН
КООМДУК-САЯСИЙ АБАЛЫ, САЛТ САНААСЫ, МАДАНИЯТЫ,
ЧАРБАКЕЙ ТУРМУШТАРЫ**

Бокоев К.С.

**ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЕ ПОЛОЖЕНИЕ, ТРАДИЦИИ, КУЛЬТУРА И
ХОЗЯЙСТВО КЫРГЫЗОВ ОТ НАРЫНА ДО КАШГАРА**

УДК 82/821

2200 жылдык мамлекеттүүлүккө байланышкан дүйнөлүк тарыхтарда орду бар Кыргыз элинин уруу башчылары XIX к. биринчи, экинчи жарымында чачылган элди бириктирип ошол мезгилдеги Кытай цин, Кашкар, Кокон хандыктары жана Орусия букаралыгы менен өз ара улут катары элчилик, соода-сатык ж.б. карым-катнаштары менен катышып тургандыгы белгилүү. XIX к. биринчи, экинчи жарымында борбордук тыншанда жашаган кыргыз урууларынын жетекчилери башка аймактарда жашаган кыргыздардай эле Кыргызстанда болуп жаткан тарыхый жана маданий окуялардын чордондорунда болуп, ага түздөн-түз катышып, кыргыздардын кызыкчылыктары үчүн ат көтөргүс асыл иштерди аткарып келишкен. Ошондуктан ушул аймактардагы кыргыз уруу башчылары Ажыбек, Калча, Турдуке, Карымшак, Атамбектер башында турган теңиртоолуктар Кыргыз, Кытай, Кокон, Кашкар, Орусия тарыхына орчундуу маанилүү зор салым кошуп келишкен. Ошону менен бирге эле алар коңшу улуттагы калктар менен тең ата болуу шартында дагы өз милдеттерин аткарып турушкан.

XIX к. биринчи жарымында Нарындан-Кашкарга чейинки аймактарда жашап турган Ажыбек башында турган кыргыздардын дээрлик көпчүлүгү мүлдө байып, алар күткөн мал-жан жайкысын салкын Аксай, Арпада, кышкысын кар аз түшкөн жылуу Тоюн, Какшаал, Улуу-Чат, Катуу-Багышка, күзгүсүн Нарын, Ата-Башыга жазгысын шыбак эрте чыккан Орто-Сырт, Дөрбөлжүндө чыгымсыз багылып келген болуучу.

Ошол көчмөн журттун байлыгы болуп багылып жаткан күтүрөгөн кара малды, капыстан келген баскынчылардан кышы-жайы коргоп, аларга туруштук берүү үчүн Долоон, Ортосырт, Кызылбел, Түзбел, Кында, Калмак, Сөөк ашууларга окшогон ат басалгыс белдерди, айрым учурларда Нарын, Үчсуунункуйганы, Атбашы, Буурахан өңдүү улуу дайра-сууларды, Тармалсаз, Буурахан, Чечдөбөнүн сазына окшогон адам менен айбан баса алгыс сорма-саздарды, Сонкөл, Чатыркөл жана Кошкөлгө окшогон стратегиялык мааниге ээ жер-сууларды билгичтик менен пайдаланышкан.

Борбордук тыншанда турган ошол кыргыздар улуу жибек соода жолунун боюнда туруп турмуш кечирип дүйнөнүн булуң-бурчтарынан байма-бай келип жаткан маданий-соода байланыштардын ээси болгон билимдүү-илимдүү соодагерлер менен карым-катнаш кабарлашуунун, товарларды алмашуу-

нун ж.б. көптөгөн алдынкы адамкерчилик өз ара мамилелерин кабыл алышып, өздөрүнө жаңыланууну кайрадан жаңыча жашоолорду көздөй багыт алган. Натыйжада жергиликтүү кыргыздардын маданияты, чарбакей турмуштары, салт-санаасы, коомдук саясий абалдары, архитектуралык курулуштары жаңы көз караш менен өзгөрүп-өнүккөн (1).

XIX-к. биринчи, экинчи жарымында борбордук тыншанда жашаган улуу инсан Ажыбек башында турган кыргыздар ошол кездеги Кыргызстандын башка аймактарында жашаган кыргыздардан айырмаланып ислам динин өзгөчө туткан фактылары кездешкен. Нарындан-Кашкарга чейинки зор аймактарга сурак кылып, теңиртоонун ханы атыккан Ажыбек баатыр 1856-жылы акка моюн сунуп, кийинки 1857-жылы кеч күздө кең Аксайдын Тармалсаз деген жеринде баатырдын арбагын сыйлаган чоң аш өткөрүлөт. Атактуу бул ашты башкарган Турдуке, Калча, Атамбек, Карымшак баштаган журт башчылары Боромбай, Балбай баштаган бугулардын билермандарын бүт чакыртпайт. Себеби, Ажыбектин керээзи боюнча ханга (Бугу-Боромбай, саяк-Алыбек Ормон ханды өлтүршкөн) кол көтөргөн деген «айып» чериктер тарабынан жалпы Боромбай баштаган бугуларга коюлуп, ал эле эмес Ажыбек өлгөндө бугулар «топо салганга» дагы чакыртылбайт.

Буга ачуусу келип журт башчыларынын катарынан калган бугунун беги Боромбай Балбай баатыры менен кеңеш куруп Нарындан-Кашкарга чейинки элди чапмай болот. Бул кабар көлгө турмушка чыккан черик кыздары тарабынан, ошол аймактарда жашаган эл башчыларына угулуп, эки элдин кан төгүүсүнүн алдын алган Турдуке баатыр, агасы Калчаны баш кылып Конокбай, кумач Атамбектерди Ысыккөлгө элчиликке жиберет. Элчиликке бара жаткан ушул Нарындыктар Ысыккөлдүн боюна жакын барганда, Конокбайды токтоткон бей тааныш бала, силер кайдан келе жатасыңар деп сурайт. Какшаалдан деп жооп берет. Бала «Бул жерде бир бай өлдү эле жаназасын окуганга молдо табылбай 3 күн туруп калды. Силерди көрүп ар качан Кашкар (Нарын-Б.К.) багытынан келе жаткан адамдар молдо болот деп чакырып келген элем» дейт. Атамбектер (Элчилер-Б.К.) өлгөн байга жана намазын окуп беришип бир жакшы ээр токумдуу ат алып, андан ары жол жүрүп кетишет(2).

Борбордук тыншанда жашаган улуу инсандар ата-бабаларынан мурас катары калган дүйнөлүк

мааниге ээ Ташрабат, Кошой коргон, Шырдакбектин чеби, Кыз Сайкалдын аскердик Ору сыяктуу архитектуралык курулуштары менен эле онду солду таң калтырбастан, соода-сатык иштери менен дагы алек болуп ошол кезде алардын асыл малдары менен жасаган асыл буюмдарынын баасы чыккан.

Ошол нарктуу баалуу буюмдарды күтүрөгөн кара малды дүйнөнүн төрт булуңуна ташып катыштырып туруу үчүн таза кандуу аргымактарды, буйласы жер чийген атан-төөлөөрдү (*нарларды*) үйүр-үйүрлөп багып алардын баасы алтынга барабар болуп турган.

Ошондуктан теңиртоолуктар бодо малдар менен асыл буюмдарды жылдын төрт мезгилинде даректүү соода базарларга ташып туруу үчүн (мээ кайнаткан ысык менен жанды кейиткен суукка туруштук берген) жылкы баласы менен ээн талаа эрме чөлдү жол кылган Ойсул-Аталарды көбүрөөк керекке жаратышкан.

Кыргыздар ошол Нарлардын чыдамдуулугуна баа берип “чөл кербендери” деп дагы аташкан. Мал жандын кадырын билген ошол калк Аксай, Арпа, Каракужур, Бычан, Каракече, Үкөк тоолорун этектеп тоону тандап тоо боорунан жарылып чыккан таза булактардан мал сугарып, бетегелүү ушул ж.б. тоо беттериндеги дары чөптөр менен мал багып, асыл тукум малдарды короо-короолоп багып көбөйтүп элдин керектөөсүнө дагы жумшап келишкен. Ошол үйүр болгон кара малдарга ушул аймакта жашаган кыргыздар XIX-к. дагы (жоого минилчү аргымактарга дагы-К.Б.) камчыланаар жак жамбаштарына «жер-эне» тамгасын салдырышып мал-жандын эсебин алышып башка аймактардан айырмаланып дагы турушкан. Бул аймактардагы Улуу тоолорду мекендеп ата-бабалардан келе жаткан ыйык салтты улаган ошол кыргыздар эң алдыга мал багууну мал көбөйтүүнү максат кылып, андан кийин эл-журтту сырткы баскынчылардан сактоону эл топтоону жер кеңейтүүнү зарыл көрүшкөн. Ошондуктан эзелки кыргыз эли тарабынан “мал-жаның аманбы”- деп учурашуусу салт боюнча калып, адам баласынан мурда малдын амандыгын сурап келген ата-баба дөөлөттөрү бүгүн дагы ошол Кыргыз чоң журтуна калып урпактары колдонуп келет. Кыргыздардын таза кандуу аргымактары айрыкча мекенге коркунуч келип, аны коргоо үчүн багытталган согуштарга, ардактуу конокко чыкырылган алыс жолдогу сапарларга о.э. чоң аш-тойлордо намыс алып берүү үчүн ат чабыштарга керектешчү. 1857-ж. кеч күздө айтылуу Аксайдын Тармалсаз деген жерине оң-солдогу кыргыздардын, казак туугандардын жана Чоң Какшаал, Кашкарда жашаган уйгур, сарттар менен чоңбагыштардын катышуусунда Ажыбектин ашы өткөрүлөт. Ашты башкарган Турдуке баатыр менен хан Карымшактар жети өлчөп бир кесип жети жүздөн ашкан күлүктөрдү атбашыдагы Чечдөбөнүн сазына айдатып келип ташрабаттын коктусундагы өрдү ашыртып чатыркөлдүн жээги менен чаптырып тармалсазды күлүктөр келе турган «мара» кылып ал жерге Ажыбектин Көк-Асабасын («Жер-Эне Туусун»-К.Б.) орнотот. Ошол ашта Адылдын аксуру, Байтиктин керкашкасы, Шаамырзанын сарыаты,

Калчанын жээрге кашкасы, Турдукенин бос чаары, Эшкулунун карагери, Карымшактын буурулу, Орустун көкаласы, Татыбектин алаяккүрөнү, Баястандын торусу, Бошубектин сараласы жана Көкшалкы аттуу көптөгөн атактуу күлүктөр коё берилет. Эртеси кечке маал күлүктөрдүн алтоо гана марага жетип Зор-Калчанын жээрдекашка күлүгү биринчи келип жергиликтүү аш берген элдин малы таланбай «тогузду» утуп алат. Күлүктөр чабылган аралык азыркы эсеп менен алганда 257-350 чакырымдан (км.) ашыкты түзөт (3).

Азыркы Теңир-Тоонун оң капталында жайгашкан ушул аймактагы кыргыздардын салт санаасы, үрп адаты, чарбакей турмуштары жана коомдук саясий абалдары өтө эле көп орчундуу окуялар менен дагы коштолуп турган. Себеби: бул аймактагы кыргыздар Кытай мамлекети менен эзелтеден бери эле чектеш болуп, бул жагы Чоң Какшаал, Кашкарга тигил жагы Чүй, Анжиян,

Алай, Ферганага чейин көчүп конуп дагы турушкан. Ошол эле учурда, кыргыздар Санкт-Петербург, Ташкен, Самаркан, Омбудан (Оренбург), Бээжинден келген кербендерди коштоп ашынган ууру-каракчыларга тонотпой көздөгөн жерине чейин жеткирип, акы (туяк пул) алуу менен эл бакканды дагы өздөштүрүшкөн. Айрыкча, тынчтык өкүм сүргөн мезгилдерде жаратылышы бай борбордук тыншандагы кыргыздар ит агытып куш салган өнөрдүн туу чокусун аркалашкан. Буга ушул Нарын, Атабашы, Дөрбөлжүн, Какшаал, Кашкар тоолорун кышы-жайы жердеген эчки-теке, аркар-кулжа, аюу, илбирис, карышкыр, түлкү, суусарларга окшогон ж.б. жапайы айбанаттар адам баласынын жашоо тирчилигине түздөн-түз байланышта болуп да турган. Ажыбектин атасы Токтобай бий дагы убагында ит агытып, куш салганды экинчи өнөр кылып, ал жылыга ууга чыгып жашаган жер Какшаалда “Токтобай-Жылга” деп ушул кезге чейин айтылып келет. Теңиртоолуктар илбирис, карышкыр, түлкүдөн ичик, суусардан тебетей кийишсе, мөлтүр таза суу ичип дары чөптөр менен бордолгон кайберендердин эти күнүмдүк тамак ашка кенен колдонулган. Ал, эми кээ бир учурларда, ушул айбанаттардын баалуу терилерин үнөмдүү чек коюу менен даярдалып, пайдаланып ичтен-сырттан келген дилделүү (акча-тыйындуу-К.Б.) соодагерлерге сатылып, же баалуу идиш-аяк, чыт-кездемерге алмашылып, жергиликтүү кыргыздардын жашоо шарты күн санап, ай-айлап өзгөрүп толукталып байып турушкан. Бул кыргыздар байып эле тим болбостон алты ай кыш болгон Нарын, Дөрбөлжүн, Атбашы аймактарынын катаал шартында күтүрөгөн кара малдан дагы согум союу өнөрлөрүн аркалашкан. Ороз болуш кызы Калыйчанын айтуусунда семиз малдардан согум союу шарты жалпы үч бөлүккө бөлүнгөн. Мисалы: кыш мезгили узак болгондуктан, төө этинен камдалган согум башка бодо жана майда жандыктардын эттерине кошулбай өзүнчө боз үйлөрдөн даярдалган ашканаларда сакталуу туруп, этке аяр мамиле жасоо талап кылынган. Буга орчундуу себеп, төө курсагындагы тайлаган он эки ай көтөргөндүктөн,

конокко чакырылган кадырлуу адамдардын үйүндө кош бойлуу аял болсо ал конокторго төөнүн эти сый катары бышырылып тартылган эмес. Себеби: кош бойлуу ошол аял курсагындагы баланы тогуз ай эмес, он эки ай көтөрүп калат деп конок ээлери ата-баба салттарын сакташкан. Экинчи согумдун бөлүгү сакталуучу боз үйдөн жазалган ашканаларда союлган жылкы менен топоздун кадырлуу устукандары аралаш турган. Себеби кадырлуу конокторго жылкы менен топоздун («кабырга чучуктар», «түндүк чучуктар», «казы-карта», «уча», «топоздун ич эттери») чүйгүндөрү бир казанга салынып чогуу бышырылып сыйлуу, даражалуу жана «кудай» конокторго тартылган. Үчүнчү ашканага майда жандыктар деп эсептелген Аксай, Арпаны жердеп семирген субай койлордон, чоңдугу төөнүн тайлагына барабар болгон чоң-чоң ириктер жана семиз уйлар согумга союлуп алардын устукандары бир бөлүк болуп сакталып турган. Бул согумдун эттерин дээрлик көпчүлүк учурларда үй ээлери күнүмдүк жашоолоруна өздөрү үчүн колдонуп турушкан. Союлган кыргыз-койлорунун куйруктары менен ич майлары сарамжалдуу энелердин колу менен өзүнчө казан-казандарга сызгырылып, сызгырылган майлары табак-табак болуп тондурулган. Үй ээси малдын тоңгон маайлары менен согумдун эттерин эрте жазга чейин жеткирүүнү көздөп сайдагы калың тоңгон муздарды керки-чот менен чактырып ал жерге жогорудагы малдын терисине оролгон эттерди (эрте жазга чейин муздаткыч катары колдонулган-К.Б.) салдырып ит-куштан сактоо үчүн сыртынан муздак суу куйдуруу менен муз тондуртуп сактаганды өздөштүргөн. Сайдагы муз арасына сакталган эт менен тондурулган майлар убактылуу үй-ээсинин эсебинен чыгарылып, бул ж.б. азыктар үзүмчүлүк болгон жазгы алашалбыртка карата катылып коюлган. Ал эми чанач-чанач болуп сызгырылган майдын сызыктары ит-куш жетпегидей алты бакан селкинчектерге аса байланып четтерине «адам кейпиндеги каракчыларды» кошо орнотушуп карга-кушгундардан сактанышкан. Ошол малдын семиз майынан сызгырылган сызыктар арпа, буудай ундарга кошо жуурулуп очокторго орнотулган «кашкар казандарына» даамдуу нандар даярдалган. Кыш оор түшкөн мезгилдерде бир эле малдын түрү боюнча союлган согумдун саны айрым учурларда 30-40 барган. Бул мал эттеринен союлган согумдар жалаң эле бий, болуштарга багытталган эмес. Ошол согумдан кара малды күнү-түнү кыштын ызгаардуу суугунда талаа-түздө ит-куштан кайтарган эр жүрөк жылкычылар, жатактагы малчылар, үй-ээсинин ага-туугандары жана колу ачыктар толугу менен үлүш алып турушкан. Айрым учурларда Аксай, Арпа, Какшаал тоолорун мекендеген жапайы аркар-кулжанын эттери атактуу мергендер тарабынан ууга чыгып атылып бий, болуштардын чектөөсү боюнча согумга топтолуп, кээ бир учурларда бул кайберендин семиз эттери башка мал эттерине кошулуп бышырылып конокторго «түрдүү» эттерди сый катары тартып турушкан. Эң кызыктуусу согумга союлган төө, жылкы, топоз эттерине бий, болуштардын байбичелери гана ээлик кылышкан, ал

эми майда жандыктар менен уй эттерине кийинки аялдары, келиндери ээлик кылып, жалпы союлган согум эттерине кайрадан эле ошол байбичелер көзөмөлдүк кылып турушкан.

XIX к. экинчи жарымы XX к. башында теңиртоо жергесинде өрүк, терек ж.б. карагай жыгачтарынан; жез, мис, калай, коло ж.б. металдардан көркөм буюмдарды узанган атактуу усталар, колунан көөрү төгүлгөн саймачы, оймочулар дагы өзүлөрүнүн жасаган буюмдары менен данкка бөлөнгөн. Тарыхта айтылгандай, 1916-ж. кыргыз элинин орус падышачылыгынын колониялык саясатына каршы улуттук боштондук күрөшү башталып, кыргыз эли кытайга качып, эл асып-тосуп ачарчылык башталат. Мына ушундай ачарчылыкты башынан өткөрө баштаган жергиликтүү теңиртоолук калк, колунан көөрү төгүлгөн уз-усталарды эркине койбой аларды, күнү-түнү эл үчүн иштөөгө чакырган далилдер дагы бар. Атбышылык Кебек (1850-1932-ж.ж.) аттуу уста, эли менен Кытайга качып барып, аскан-тоскон калктын жан айласы үчүн жез, мис өңдүү буюмдардан алтын жамбы, ал эми калай, колодон күмүш жамбы уютуп, Кашкардын базарында сатуу менен элин баккан. Көп убакыттар өткөндөн кийин мындай амалы жергиликтүү бай уйгур, сарттарга билинип калып, алардан качып кутулуп кийин, Текес деген жерден өз ажалын тапкан. Кебек устанын эң бир артыкчылыгы ак бараңды сайлап мылтыктын сайын жиксиз кепшерлеген, улуу устанын зер нускаларды жасоодогу жеке ыкмаларын эч ким билбеген. Уста Нарын, Чүй, Ысыккөл өрөөндөрүндө дагы узанган. Ушундай усталардын катарына кирген теңиртоолук Кекеч, Алдаярбек, Айсаракундар темирди ширетип ок атуучу курал-жарак жасаганды дагы өздөштүрүшкөн. Деги эле ушул, же башка качкындар тууралуу кеп болуп калганда, ойго ала турган бир маанилүү жагдай эмне себептен ошол ачарчылык, же журт башына кыйынчылык келгенде, казак-кыргыздар жакын турган орусия сыяктуу башка тарапты тандап качышпай, алар узун жол улап Нарын, Атбашы, Какшаал, Кашкар багытын тандап турушкан. Табышмактуу жана тарыхый мааниге ээ бул сөз чындыгын табуу, тактоо али алдыда. Бирок биз айта турган бир чындык Теңиртоо эзелтен бери эле Кошой, Алмамбет, Кыз Сайкал, Кара Хан, Баймурат Хан, Мухаммед-кыргыз, Эр Табылды, Шырдакбек, Жаңыл-Мырза, Тору, Акчубак, Байчубак, Боогачы, Карагул, Онтогор, Бөкө, Тоймат, Сазан, Максүт, Токтобай, Ажыбектерге чейин андан кийин деле ушул аймак эл-журттун баш паанек кыла турган туруктуу конушу экендигинде шек жоктой. Экинчи бир жагдайы XIX к. ушул нарын аймагында жашап турган кыргыздардын ата-бабалары дээрлик караханий мамлекеттер-инен бери чек ара тилкесинде туруп конуш которбой ал турсун бир кылымдан ашуун мезгилдерге чейин бийлик кылган күчтүү калмак чапкындарында дагы кыргыз жерин таштабагандыгы Кытайдын «Си-Юй-ту-чжисинде» дагы аныкталган. Ошондуктан бул аймакта турган кыргыздарды «Чек коюуучу Эл», «Чек арачы Эл», «Чек арада турган Эл», «Чек арада турган Эр»-деп

дагы аташкан. Ошондуктан ушул нарын-атбашыда турган кыргыздар мезгил-шарттардын өзгөрүшүнө карабай токчулукту, ынтымакты камсыз кылган ошол аймактарда караханий менен моголстан мамлекеттеринен бери туруктуу жашап турган кыргыздар болгондугу тастыкталат(4).

Улуттук шырдак, ала кийиз, боз үйлөрдүн сыдырма боолорун жана көздүн жоосун алган күлүк-жоргого жаба турган ат жабууларды жасоонун уздары Садырбай кызы Коргоол, Ороз кызы Калыйча, Мамырбай кызы Дилдекандар бүтүндөй өмүрүн ушул өнөрчүлүккө арнап өрмөчүлүктүн, сокмочулуктун көөнөрбөс үлгүлөрүн жаратып таштап кетишкен. Алар, жеке гана кол өнөрчү, уздардан болбостон Нарын, Атбашы, Дөрбөлжүн, Какшал, Кашкарга чейинки аймактардагы кыргыздарга белгилүү кошокчу-жамакчы, санжыра боюнча билимдүү адамдардан да болушкан. Калча баатыр тууралуу Калыйчанын кошокторунун бир барчасы төмөндөгүчө:

Арашан, Аксай жерди айтам,
Айтылуу кыргыз элди айтам.
Көкөсү Аксай жерди айтам,
Көркөмдүү черик элди айтам.
Босого чыга жайлаган,
Боолантып күлүк байлаган.
Бооланган күлүк закымбы,
Бейишиң бизден жакынбы...

Ал эми Кытайлык тарыхчы Үсөйүн Ажынын элден уккан кошокторунун үзүндүсү:

Аргымак жалын беш бөлүп,
Өргөнүң калат жигиттер.
Ар уруудан кошчу алып,
Ал дөбөгө бир чыгып,
Бул дөбөгө бир чыгып,
Айгуулашып куш салып,
Адырлуу жерден из чалып,
Жүргөнүң калат жигиттер...

Ошол Дилдекан, энеси Ороз болуш кызы Калыйчанын көзү өткөндө жоктоп, кошкон кошокторунан айрым үзүндүлөрү:

Кайындынын кырчында,
Калкың аман тынчында.
Сай сагызган сайда бар,
Сан сарала байда бар.
Санаасы менен жакшы өлгөн,
Энеке,
Сиздей сапаттуу адам кайда бар.
Сандыгың толгон булуң бар,
Сапаттуу жакшы койгонго,
Сейтакундай уулуң бар...(5).

1833-ж. Ажыбек баатырдын көзөмдүгү менен жергиликтүү элдин сабаттуулугун жоюуу, элди чоң соода сатык иштерге үйрөтүү үчүн Кашкардан уйгур-сарттарды, набайчыларын, кожо-молдолорду акы төлөп көчүртүп келип азыркы Ата-Башы айылы (азыркы райондун борбору-Б.К.) турган түзөңгө отрукташтырат. Ушул эле жылы Эшкулу бий башында турган кыргыздар кожо-молдолорду өзүнчө бөлдүрүп чоң боз үйлөргө жайгаштырып «медресе уюштуруп» элди сабаттуулукка үндөйт. Ал эми көчмөн тоолук кыргыздардын бир бөлүгү аздан

болсо дагы соода-сатыкты үйрөнө баштап, калктын турмуш-тирчилиги жашоо-шарты өзгөрөт. Көчүп келген сарттардын кыргыздар менен алгачкы соода иштери нан бышыруу менен нан сатып алуудан башталат. Жергиликтүү калк тоолордон чычырканак, чегедектүү карагайларды жайдыр-кыштыр «жер-өгүзгө» жүктөп, тынымсыз ташып келип, соодагерлерге сатып, акысына, алардан даамдуу тандырга бышкан нандарын алып турушкан. Натыйжада көчүп келген соодагер сарттар (атбашылыктар уйгур, татар, сарт, өзбек ж.б. улуттагыларды жалпысынан эле «сарттар»- деп аташып, ал турсун совет доорунда атбашы айылынын четки көчөсүн «сарт көчө»-деп да атап келишкен-К.Б.) менен кыргыздарды катыштырып турган атбашы дайрасынын кечүү берген жери жергиликтүү эл тарабынан «Сарт-Кечүү»-деп аталып кетет. Алыскы Омбу (Оренбург), Ташкент, Какшаал жана Кашкардан келген жер-жемиш, набат-чай, бөз-кездеме ж.б. элге керектүү буюм-теримдер тынымсыз келип, Сарт-Кечүү товарларды айырбаштоонун карым кагнаштын борбордук айылы боло баштайт. Жергиликтүү кыргыздар, алыстан келген көпөс соодагерлер менен, ата-бабасынын салтына ылайык «алакан Кудайдын мөөрү, дос Кудайдын аты»-деген убада сөздү колдонуп соодалашканды ишке ашыра башташкан(6).

1880-жылдары Атбашынын Чечдөбөсүнө эл чогулткан Бай Баястан менен Токсоба байлар жыйын өткөрүп натыйжада Сарт-Кечүү жыл сайын көпөстөрдүн жарманкесин (ярмаркасын) өткөрүп тура турган жер болуп чечилет. Бул жарманкени негиздеген Токсоба байдын агасы Бай-Баястан Кашкар менен Анжиянга соода жасап көп жерлерди көрүп ар-түрдүү элдин жашап турган жеринин жаратылыш шартына жараша жашоо турмуштун, сый урматтын, маданияттын жана салт санаасын байкайт. Өзгөчө, ага кашкарлыктардын мээ кайнаткан ысык күндөрүндө баарлашып, жер жемиш менен самоордон чай ичип, суусунун кандырып, көңүлдөрүн сергиткен сый урматы жагып калат. Ал кездерде самоорду кайнатып чай ичүү кыргыздарда бирин серин урматтуу адамдарда гана болбосо дээрлик жок эле. Кыргыздар көчмөн калк болгондуктан, Кашкарлыктардын ушул сыйын көчүп бара жатканда да өзгөчө сый урмат катары көч үстүнө колдонууну, Бай-Баястан (1809-1885-ж.) кыргыздын турмушуна киргизүүнү каалаган. Аталган кыргыз Нарындын Куланак (Ала-Мышыктын алдындагы тоо этектеринен-К.Б.) деген жеринен кең Аксай, Арпага көчкөндө көчтүн алдында бара жаткан «комдолуу төөлөрдүн» үстүнө, кашкардын жез самоорлорун орноттуруп, чай кайнаттырганды кызматкерлерине өздөштүрткөн. Ал заманда, Кыргыз көчү элдин жашоо турмушундагы эң бир салтанаттуу, салабаттуу кайталангыз салт жана маданияттын туу чокусу болгон. Мүмкүн болушунча чечмелеп айтсак; Кыргыздын-кыргыз өңүн, улуттук мүнөзүн, ойсанаасын, аруу-актилегин, биримдигин, бири-бирин урматтоосун жана тилибиз менен айталбаган адамдык сезимдердин бүтүндүгүн кармап, толуктап турган «улуттун уюткусу»-десек жаңылышпайбыз. Ошол мезгилде айыл-журт жакшылары көчтөрдү

утурлатып «ак» менен тостуртуп, сый-урматын көрсөтүп, ак калпагы дайын болгон карыялардан, элечеги Ала-Тоодой көрүнгөн энелерден бата алып калууну чын дилинен көксөп каалап ошол салттуу келүүчү күндү самап турушкан. Мына ошол мыктылар көч келе жатат деген кабар боюнча сурап билип, ошол адамдын даража-даңкына жараша даярданышканы дагы белгилүү. Кимдин көчү, кандай көч келе жаткандыгын баамдаш үчүн, көч алдында үйүр-үйүр топ-топ болуп келе жаткан сарала, көкала жана илбирстей болгон кызыл чаар жылкылардан жана көч башы болуп келе жаткан аксакал карылар менен элечекчен байбичелердин минген аты, кийген кийимдери боюнча дагы өзгөчөлүктөрүн баамдашып айрып билип, сурап турушкан. Жыл сайын мына ошондой көчтөрдүн катарында «төө үстүндө түтөгөн самоору бар» көч келе жатат десе анын ээси Бай-Баястан экендиги белгилүү болгон. Көчтү утурлаган эл Бай-Баястан баштаган жакшыларды «ак» менен тосуп алышса, Баястан ал жакшыларды сыйлаш үчүн дасторкон жайдырып Какшаал-Кашкардан келген өрүк-мейиздерин жайнатып ысык самоордогу чайга чакырганды адатка-салтка айланткан. Ошондуктан теңиртоолук кыргыздар бул жаңылыкка таң болушуп, «төө үстүндө түтөгөн самоору» бар көч келе жатат десе ал, атак-даңктуу Бай-Баястан экен дешкен. «Кыргыз көчүнүн» келип чыгышына «көч-мөндүүлүккө» байкоо салсак, биринчиден; элдин эң негизги жашоо турмушу төрт түлүк малдан алынган азык түлүктөр, мүлктөр менен өтсө, экинчиден; жердин шарты климаты төрт мезгилге жараша мал багууга ыңгайланып, өзгөрүп турган. Малга ылайыктап ар кайсы жерди жайлоого, жаздоого, күздөөгө, кыштоого туура келген. Мына ушунун натыйжасында «көчмөндүүлүк» б.а. «Кыргыз көчү» келип чыккан. Теңир-Тоону ээлеген кыргыздар ата бабасынын салтына ылайык уруу урууга бөлүнүшүп, белгилүү аймактарды ээлеп, жеринин шартына жана элинин чарбачылык жөндөмдүүлүгүнө, сырткы душмандарына жараша төрт түлүк малдын кээ бир

түрлөрүнө көбүрөөк маани берип, асырап келишкен. Кар кетпеген бийик тоолуу ызгардуу суукта жашаган журт, эчкиге караганда башка малга көбүрөөк көңүл буруп, мүмкүн болушунча алардын санын арбын кармаган. Ошондон Теңир-Тоолуктар байлык, барлык боюнча төмөндөгүдөй ыр саптарын калтыршкан:

Дүйнө, дүйнө, дүйнөсүң,
Дүйнөнүн эмнесине сүйүнөсүң.
Атадан алтоо болсоң да,
Аркмиң ар башка үйдөсүң.

Жер соорусу Ысык-Көлдү жердеп, бугу уруусун башкарып турган билерман Боромбай бабабыздын урунтуктуу бир тарыхый окуясында, чериктердин төрт түлүк малга бай экендиги айтылып кеткен. 1857-жылы аягында Боормбай Бекмурат уулу чериктерден барган элчи Кумач Атамбектен үч жолу сөзгө сынып аны сөзгө сындыруу максатында, эй кара тырмак кул Черик «силер, эчкинин этин жебей эсирет дечү эле эми иттин этин оозуңарга тыкпасам»-деп ачуулангандыгы, Черик урусунун малга бай экендиги далилденип турат. Ошондуктан Садырбай кызы Коргоолдун айтуусунда:

Колуңда малың бар болсо,
Бүрдөп турган терексиң.
Колуңда малың жок болсо,
Үрүп турган серексиң – деген ырларын

уккандар бар (7).

Адабияттар:

1. К.Бокоев. Нарындан Кашкарга чейинки Улуу инсандардын кыргыз тарыхындагы орду жана мамлекеттик ишмердүүлүгү (XIX к. XX к. башы)-Б.: 2010., 10-134-б.
2. К.Жусупов. Кыргыздар 2 том. санжыра, тарых, мурас, салт.-Б.:1993. 85-96-б.
3. К.Бокоев. Ажыбек баатыр.Б.: 2003. 95-102-б.
4. К.Бокоев. Аталган чыгарма.-Б.: 2010., 26-28-б.
5. С.Аттокуров. Кыргыз санжырасы.-Б- 1995.
6. Бокоев К. Аталган чыгарма. Б: 2010. 29-36-б.
7. Бокоев К. Кыргыз Туусу гезити. 11-13-декабрь 2001-ж.
8. Бокоев К. Аталган чыгарма. 2003.Б.: 95-б.
9. Бокоев К. Аталган чыгарма.Б.: 291-292-б.